

Hrvoje Čapo

(Državni arhiv Slavonski Brod, Odjel u Požegi)

GRADIVO POŽEŠKOG ARHIVA O ŠPIJUNIMA U PRVOME SVJETSKOM RATU

UDK 327.84(4)''1914/1918''

930.25(497.5 Požega)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. 10. 2005.

U radu se na temelju arhivskog gradiva i onodobnih zakonskih odredbi donosi pregled djelovanja špijunskih službi u Prvome svjetskom ratu. Proučavajući zakone ovdje se donose odredbe koje su izravno uređivale odnose u obavještajnim službama. Istražujući gradivo arhivskog fonda *Kraljevska kotarska oblast Požega (1854.-1918.)*, proučavale su se metode kojima su se špijuni koristili i analizirale prijave osumnjičenih za špijunažu pri kotarskoj oblasti u Požegi.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Austro-ugarska monarhija, Hrvatska, špijuni, arhivi, zakonske odredbe.

Posljedice Prvog svjetskog rata toliko su promijenile mentalitet Europe (ali i svijeta) da je u povijesti ostao zabilježen kao Veliki rat.¹ Nova naoružanja doprinijela su eskalaciji sukoba, povećanju broja žrtava, uništavanju i destrukciji svih temelja civilizacije. Koliko je ratno razdoblje od 1914. do 1918. godine promijenilo svijest čovječanstva govori i shvaćanje da je tek tada došao kraj devetnaestom stoljeću i da je čovječanstvo tek njegovim završetkom ušlo u dvadeseto stoljeće, stoljeće rata kako ga neki nazivaju. Taj je sukob, ali kao tihi rat, započeo godinama ranije. U europskim međudržavnim odnosima obavještajne službe su sigurno imale istaknuto mjesto. Ovaj rad želi približiti rad te špijunske službe.

¹ Problematika Prvoga svjetskog rata je slabo istražena u hrvatskoj historiografiji. Međutim, postoje djela koja mogu dati dobar uvod u bavljenje tom tematikom. Od onih koja se izravno tiču rata trebamo spomenuti dr. Ante MESSNER-SPORŠIĆA; *Odlomci iz ratnih uspomena 1915-1918*, Zagreb 1943., Peru BLAŠKOVIĆA; *Sa Bošnjacima u Prvom svjetskom ratu*, Svetozara BOROJEVIĆA, *O vojni proti Italiji*, Ljubljana 1923. Ovu su tematiku obradili i publicisti i povjesničari pa ćemo prvo navesti nekoliko djela hrvatskih autora, a onda i stranih: Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat*, Zagreb 1967., *Živjeti u Hrvatskoj 1900.-1941.*, Zagreb 1984. Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb 1989., Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna povijest*, Zagreb 1943. (reprint 1999.), Istvan DEAK, *Beyond nationalism; a social and political history of the Habsburg officer corps 1848-1918*, New York, 1992., Richard Georg PLASCHKA, Morst MASELSTEINER, Arnold SUPPAN, *Innere Front*, München 1974., Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.

Nastoji odgovoriti koja je struktura ljudi činila tu službu, kakva im je bila zadaća, koje su metode koristili u svom uhođenju, te kako su se pojedine države branile od njihovih akcija. Međutim, u ovakvom istraživanju moramo biti oprezni. Budući da je ovdje kao izvor korišteno arhivsko gradivo fonda *Kraljevska kotarska oblast Požega (1854.-1918.)* to nikako ne mogu biti konačni podaci. Zato ćemo ovdje vidjeti kakve su informacije i iskustva o špijunima imali predstavnici vlasti u Požegi. Osim arhivskoga gradiva, kao izvor su korišteni i *Sbornici zakonah i naredbah u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* iz razdoblja Prvoga svjetskog rata, a u prikazivanju administrativnog uređenja najviše je korištena knjiga Ivana Beuca «*Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*» i «*Pomoćnik za javnu upravu*» Milivoja Vežića.

Svatko mora biti obaviješten

Arhivski fondovi manjih arhiva najčešće ostaju po strani većih historio-grafskih istraživanja. Razlog se nalazi i u činjenici da su sadržajno zanimljiviji fondovi gotovo u pravilu smješteni u velikim centrima. Naravno da zato i fondovi manjih arhiva nisu toliko zanimljivi istraživačima, ali se i u takvom gradivu često može naići na vrlo zanimljive informacije. Zahvaljujući jedinstvenom administrativnom uređenju Hrvatske i Slavonije za vrijeme Austro-Ugarske u Državnom arhivu u Slavonskom Brodu-Odjelu u Požegi se nalazi i fond koji sadrži vrlo vrijedne podatke i o špijunima u Prvome svjetskoj ratu. Ovaj rad se temelji na takvim podacima iz arhivskog fonda *Kraljevska kotarska oblasti Požega (1867.-1918.)*,² pa ćemo na sljedećim stranicama (da bi se pokazala i vrijednost podataka koje donosi fond) vidjeti ulogu, djelovanje i smještaj kotarskih oblasti unutar monarhijskog administrativnog i političkog uređenja do 1918. godine.

Kotarske oblasti predstavljale su najmanju političku jedinicu unutar političke uprave Austro – Ugarske Monarhije. Takav način političkog uređenja je u razdoblju od 1850. do 1918. godine doživio nekoliko promjena. Svako od tih razdoblja je imalo svoje specifičnosti, ali je uloga kotarskih uprava zapravo uvijek ostala nepromijenjena. Ovdje ćemo se osvrnuti na razdoblje nakon hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine. Uz određenje uloga zemaljske vlade, bana i vladinih pomoćnih ureda od 1870. godine uređivana je i županijska uprava u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji,³ a to oblikovanje se može podijeliti u tri razdoblja koja ćemo ovdje samo ukratko objasniti.

Županije su (ponovno utemeljene od 1861. godine), preko županijskih skupština, obavljale upravne funkcije naložene im od zemaljske vlade. Uprava je bila spojena sa sudstvom, a županije su zapravo imale posrednu

² Cjelokupno gradivo fonda je na hrvatskom jeziku, a pismo je latinica.

³ Županijska uprava je od osnivanja zemaljske vlade do njezina ukidanja doživjela tri promjene (razdoblja) : 1870.-1874.; 1874.-1886.; 1886.-1918.

ulogu između općina, kotara i zemaljske vlade. Osam županija bilo je podijeljeno na kotare kojima se na čelu nalazio kotarski sudac, a zadaća samih kotarskih oblasti je obuhvaćala:

«...vršenje višeg redarstva, izdavanja oružnih listova, dozvola za bilo kakvo publiciranje oglasa ili vijesti, izdavanje propusnica, izdavanja dozvola kazališnih i sličnih predstava, nadzor nad općinama, poslove poljodjelstva, šumarstva, lova, svilarstva, uzdržavanje cesta, mostova te suradnja u raznim poslovima koji su spadali u nadležnost zajedničke vlade...».⁴

Nakon sjedinjenja Vojne krajine i civilne Hrvatske 1871. godine stvorili su se i novi administrativni problemi. Zemaljska vlada je željela ubrzati i poboljšati vlastiti rad, a to se nije moglo ostvariti djelujući unutar naslijeđenog političko – teritorijalnog ustroja. Prostor koji je nastao sjedinjenjem bio je prevelik da bi se mogao sačuvati teritorijalni i politički ustroj iz prethodnih godina. Uslijed tih razloga sabor je 15. studenoga 1874. godine izdao novi zakon o ustroju političke uprave u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Županije su i dalje obavljale ulogu iz I. razdoblja, ali su (umjesto kotara) bile podijeljene na podžupanije koje su izravno bile podređene zemaljskoj vladi. Podžupanije su teritorijalno bile veće od kotara, a njihovi su poslovi obuhvaćali sve upravne poslove koje im je nalagala zemaljska vlada. Ove su upravne jedinice imale i vlastite (podžupanijske) skupštine, a obuhvaćale su brigu nad pitanjima: arondiranja općina, izdavanja dozvola za otuđivanjem općinske imovine, nabave pokretnina i nepokretnina, uzimanjem zajma i nametanjem općinskih poreza.⁵

Do raspada Monarhije 1918. godine politički ustroj Hrvatske i Slavonije imao je još jednu promjenu nastalu zakonom od 30. lipnja 1886. godine. Nakon problema koji se pojavio inkorporiranjem Vojne krajine, a koji se pokušao riješiti uvođenjem podžupanijskih oblasti ubrzo se pojavio i novi. Podžupanije su bile izravno podređene zemaljskoj vladi i bile su oblasti I. molbe pa je time zemaljska vlada bila zapravo instrument podžupanija. Umjesto da je se rastereti zadaća sada je došlo do zatrpavanja Zemaljske vlade poslovima koji uopće nisu bili njezina primarna obveza.⁶ Osim ovoga, troškovi podžupanija su se povećali jer su one, još uvijek, bile teritorijalno veliki prostori pa su različite inspekcije i poslanstva morali putovati do svih onih koji nisu mogli doći do sjedišta podžupanija. Ovi razlozi uzrokovali su novu promjenu koja je bila na snazi sve do raspada Monarhije. Člankom 2. navedenog zakona 8 županija Hrvatske i Slavonije podijeljeno je na 66 kotara, odnosno kotarskih oblasti koje su trebale smanjiti troškove administracije upravo zbog svog manjeg teritorijalnog opsega, ali i olakšati posao zemalj-

⁴ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, Zagreb 1967. (dalje BEUC; *Povijest institucija*), str. 189.

⁵ Isti, str. 190.

⁶ Milivoj VEŽIĆ; *Pomoćnik za javnu upravu - Sbirka upravnih zakonah i naredabah valjanah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1887, str. 6. (dalje Vežić, *Pomoćnik...*)

skoj vladi koja se trebala više okrenuti svojim primarnim zadaćama. Tako je požška županija podijeljena na 6 kotarskih oblasti,⁷ a kotarska oblast Požega obuhvaćala je općine Brestovac, Pleternicu, Veliku i Bektež – Kutjevo.⁸ Time se htjela omogućiti bolja cirkulacija stanovništva do sjedišta kotarskih oblasti koje su kao najniži stupanj političkog ustroja postale jedinice koje su imale izravan doticaj sa stanovništvom. Svi problemi su se rješavali pri kotarskim oblastima i zapravo se njihova nadležnost rijetko mogla zaobići. Njihove zadaće⁹ zapravo su bile podređene uređenju svakodnevnice stanovništva.

Pri sprečavanju špijunske službe planovi djelovanja i političke odluke donosile su se u vladi, ministarstvima i kraljevskom dvoru. Međutim, nijedna odluka nije zapravo mogla zaživjeti bez da ju stanovništvo prihvati. Tu je oprez bio najpotrebniji, a jedine koje su ga mogle, makar približno osigurati, su bile kotarske oblasti. One su, možemo reći, bile kapilare monarhijskog krvotoka i baš su zato morale biti obaviještene o svakom potezu austrougarske obavještajne službe. Upravo se zato u arhivskim fondovima kraljevskih kotarskih oblasti i mogu naći određene obavijesti o špijunskim službama. Pri ovome je potrebno napomenuti kako se istraživanjem arhiva kotarskih oblasti mogu objasniti uloga i razmjeri špijunske službe u Prvome svjetskom ratu, ali je sigurno da mogu barem lagano ocrtati način njihovog djelovanja, što je i cilj ovog rada.

Zakon na djelu – protuobavještajne mjere

Gotovo dvije godine prije objave rata objavljen je *Zakonski članak br. LXIII o iznimnim mjerama u slučaju rata*.¹⁰ Taj je zakon odredio stanje koje će se oblikovati izbijanjem Prvog svjetskog rata. Sastavljen od 32 članka raspoređena u tri poglavlja taj je zakon detaljno opisao dvije promjene koje su se trebale dogoditi izbijanjem rata (iznimnu /izvanrednu/ vlast i promjene kaznenog zakona).

U člancima o izvanrednoj vlasti dalo se pravo ministarstvu rata da, u slučaju neposredne opasnosti ili izbijanja rata, preuzme iznimnu vlast u određenom prostoru Monarhije. Sve odredbe koje su bile donesene kao dio tog zakona morale su prestati važiti (kao i sam zakon) nakon završetka rata

⁷ Daruvar, Pakrac, Požega, Novska, Nova Gradiška, Brod.

⁸ Na području kotarske oblasti Požega živjelo je 29 360 stanovnika, a obuhvaćala je teritorij od 1080 km². (VEŽIĆ, *Pomoćnik...*, str. 18)

⁹ Neke od zadaća kotarskih oblasti: skrb oko sigurnosti, javnog reda i mira; briga o provođenju zakona; rukovođenje poslovima oko kulture i gospodarstva; nadzor nad granicama kotara; izdavanje putnih iskaznica; vršenje državnog redarstva; vršenje redarstva u pogledu tiskovina; poslovi zdravstva; poslovi bogoštovlja i nastave; podjeljivanje dozvola za glazbu, kazališne i slične predstave, dozvole općinskog poreza;... (VEŽIĆ, str. 30.-31.)

¹⁰ 21.12.1912; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (dalje SZINKHS), br. 69, Zagreb 1913.

ili ukoliko on ne počne četiri mjeseca nakon donošenja prve odredbe. Nakon razdoblja izvanredne vlasti trebalo se nastaviti redovito zakonsko stanje. Kako bi što bolje provelo svoje odredbe dodana je mogućnost imenovanja vladinih povjerenika koji bi bili izravno podređeni ministarstvu rata. Vladini povjerenici trebali su se brinuti o održavanju javne sigurnosti i reda, ali i poduzimanju svih administrativnih mjera koje su trebale potaknuti što uspješnije ratovanje. Kako bi što bolje provodili svoje dužnosti, vladini povjerenici, su ovim zakonom dobili mogućnost korištenja svih županijskih, gradskih i općinskih namještenika. Vladin povjerenik je mogao djelovati samostalno (gdje mu se jurisdikcija mogla protezati i na više županija ili gradova) ili je mogao biti pridružen vojnom zapovjedniku (tada bi mu nadležnost pratila teritorijalnu nadležnost dotičnog vojnog zapovjedništva). Ministarstvo je osim ovih administrativnih dužnosti preuzelo i brigu o svim pojavama izravnog ratovanja. Tako je moglo ograničiti ili potpuno zabraniti uporabu svih predmeta koji su se mogli upotrijebiti u ratu «(oružje, streljivo, puščani prah, rasprštila itd.)»,¹¹ a svrhu te mjere imalo je pravo naložiti osobnu i kućnu premetačinu. Visoke ovlasti su se nastavljale i u vidu kontrole nad cijenama živežnih namirnica gdje je ministarstvo moglo odrediti maksimalne cijene namirnica kako bi spriječili skupoću, a time i glad. Između ovih odredbi mogu se izdvojiti i neke vrlo zanimljive, a koje se mogu dovesti i u vezu s protuobavještajnim mjerama. U 8. članku zakona tako stoji da «*ministarstvo može u granicama međunarodnih utanačenja učiniti sve one odredbe, koje su potrebne u svrhu, da se poštanski, brzojavni i telefonski promet i saobraćaj u svrhu očuvanja interesa ratovanja stavi pod nadzor.*»¹² Ova je odredba bila pogotovo korištena da bi se pregledavala sva sumnjiva pisma. Posebno su se pratila sva pisma koja su dolazila iz monarhiji neprijateljskih kao i iz neutralnih država, a prenošenje sumnjivih pisama bila je jedna od čistih špijunskih metoda. U ratu je često bila korištena i odredba članka 11. koja je dala ministarstvu pravo naloga da se primjerci povremenih novinskih listova i drugih tiskovina moraju predati kraljevskom odvjetništvu ili kraljevskoj redarstvenoj oblasti na pregled, s time da se raspačavanje tih listova nije smjelo započeti tri sata (povremeni listovi) ili najmanje tjedan dana (ostale tiskovine) nakon njihove predaje na pregled. Isto je tako ministarstvo moglo potpuno zabraniti izlaženje pojedinih novina, a sav se tisak koji je dolazio izvan Monarhije prije krajnjeg odredišta također podvrgavao kontroli nakon koje se mogla zabraniti njegova daljnja distribucija.¹³

U poglavlju zakona o izmjenama kaznenog zakona također se mogu pronaći i odredbe izravnih protuuhodarskih mjera. Tako je članak 18. nalagao da ugarski državljanin koji je za vrijeme rata špijunirao u korist neprijatelja trebao je biti kažnjen po 145. paragrafu zakonskog članka V. iz 1878. godine. U

¹¹ SZINKHS, br. 69, str. 372., 1913.

¹² SZINKHS, br. 69, str. 373., 1913.

¹³ Isto, str. 374.

posljednjem mirnom tjednu 1914. godine izdan je i *Zakon o prestupcima zabrane objavljivanja iz vojničkog kaznenog postupka* i o promjeni kaznenog zakona.¹⁴ Taj je zakon zanimljiv upravo zbog toga jer osim što navodi slučajeve koji padaju pod njegovu nadležnost donosi i veličinu moguće kazne i za (između ostalog) uhodarstvo. Tako se odredilo kažnjavanje «...strogim zatvorom do tri mjeseca i globom do 1000 kruna tko povrijedi dužnost čuvanja tajne, na koju je obvezan zaključkom ratnog ili prizivnog suda ili vrhovnog vojničkog (domobranskog) sudišta kod isključenja javnosti glavne, prizivne ili javne rasprave pred njima zbog ugroženja državne sigurnosti ili vojničkih službenih interesa time, da neovlašteno objavi činjenice, za koje je saznao na tim raspravama, a za koje je obvezan da ih čuva kao tajnu.»¹⁵ Osim kazne koja se odnosila na one koji prekrše odredbe čuvanja tajne, 2. članak ovog zakona donio je i promjenu da je kazna za zločinstvo uhođenja i drugih sporazumijevanja s neprijateljem teška tamnica u trajanju 1 do 5 godina (a kod osobito otegotnih okolnosti ta bi se kazna povećala na 5 do 10 godina). Primjeri koji su obrađeni u ovom radu pokazat će kako se zločinstvo špijunaže uistinu ovako kažnjavalo.¹⁶

Najznačajnija promjena donesena ovim zakonom je to da se «...za vrijeme sprema ili rata, ili kada prijeti neposredna pogibao, da će buknuti rat, mogu i građanske osobe zbog gornjih zločinstva (i špijunaže op.a.) ... podvrći domobranskom, odnosno vojno – kaznenom sudovanju.»¹⁷

Zakon o izvanrednim mjerama u slučaju rata je za područje Hrvatske postao aktualan krajem srpnja 1914. godine.¹⁸ Ban kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, barun Ivan Škrlec, dobio je 22. 7.1914. godine rješenje kralja kojim ga se ovlastilo da u slučaju rata ili ratnih priprema može obnašati iznimnu vlast, postavljati vladine povjerenike i činiti promjene na planovima održavanja cijena namirnica ili uvođenja cenzure u novinstvu.

Nedugo prije početka Prvoga svjetskog rata (19. 7. 1914.) objavljen je zakon o imovinskoj odgovornosti kod izdajničkih djela počinjenih u vrijeme rata. Tim je zakonom u 14 članaka opisan postupak koji se trebao odvijati protiv osoba uhvaćenih u uhodarstvu. Možda je i najvažniji članak ovoga zakona upravo čl.1. koji je rekao: «Tko je za vrijeme rata (# 3. alineja treća zakona od 19. srpnja 1914. Zbornika broj 41) prešao k neprijatelju i ovoga uhodarstvom, oružanom ili inovrsnom službom potpomagao, ili se u tu svrhu neprijateljskoj vojsci pridružio, ili se u istu svrhu svojevóljno na neprijatelj-

¹⁴ 19.7.2004., SZINKHS, br. 41, str. 457., 1914.

¹⁵ Isto, str. 458.

¹⁶ Da bi se težina kazne pojačala ponekad je naređivano da zatvorenik spava na vrlo tvrdom ležaju uz dodatak tjednog posta (Državni arhiv u Slavanskom Brodu – Odjel u Požegi (dalje HR - DASB –SCPŽ), fond Kraljevska kotarska oblast Požega (dalje f. KKO), Prezidencijalni spisi (dalje Prs. spisi), 1916., neregistrirano)

¹⁷ SZINKHS, br. 41., str. 458, 1914.

¹⁸ Proglašen u Narodnim novinama, br. 170, 27. 7. 1914.

sko zemljište udaljio, odgovara, u koliko bi tim načinom počinio zločinstvo veleizdaje, svojim imetkom za pruzročenu neposrednu ili posrednu štetu (# 311. k.p.), a povrh toga ima za povredu prava dati zemlji primjerenu imovinsku zadovoljštinu, koju će sud ustanoviti po svom slobodnom uvjerenju, na osnovi uvažanja svih okolnosti. Ovaj imovinski zahtjev ne potpada pod trogodišnju zastaru (# 1489 o.g.z.)».¹⁹ Ovim člankom zapravo je dokazana i ozbiljnost koja je pridana uhodarstvu i njegovim posljedicama. Zločin špijunaže (i veleizdaje), uz već navedene kazne utamničenja, sankcionirao se i oduzimanjem imovine. Time se okrivljenika rješavalo, na određeni način, i egzistencije u Monarhiji, a činjenica da djelo uhodarstva nije potpadalo pod zastaru samo govori koliko se ozbiljno shvaćala opasnost špijuniranja.

Osim pojave kada su građani Monarhije uhodili u korist drugih država koje su se sankcionirale zakonom iz srpnja 1915. godine, postojala je i odredba koja je regulirala i procesuiranje stranih špijuna u Monarhiji. Taj se postupak (za područje Hrvatske i Slavonije) najvjerojatnije rješavao zakonskom dozvolom kraljevskog ugarskog ministarstva od 11. kolovoza 1915. godine.²⁰ Tom se naredbom odredilo da su «...zarobljenici podložni zakonima, propisima i naredbama, koje stoje na snazi u vojsci države, pod vlašću koje se nalaze. Zbog njihovih činova protiv zapta mogu se spram njih po potrebi primjenjivati kazneni propisi.»²¹ Time su dakle, ratni zarobljenici, pod kojima su se najvjerojatnije označavali i svi uhvaćeni špijuni, podvrgavali zakonima države u čijem su se zarobljeništvu nalazili.²²

Svi navedeni primjeri samo govore koliko je važnosti Monarhija pridavala opasnosti od špijuniranja. Zakonski članci većinom su doneseni prije izbijanja sukoba što otkriva nastojanja za što boljom organizacijom unutar obavještajne službe. Svaka navedena odluka i naredba trebala je utvrditi položaje austrougarske špijunske službe.

O špijunskim službama i njihovim metodama

Još je 1911. godine izdan *Naputak glede zapriječenja uhodarstva i podupiranja vojničke doglasne službe* (okružnica bana Tomašića) koji je početkom rata ponovno postao aktualan, a njegovo provođenje jedan od najvažnijih zadataka vojne i civilne vlasti. U našem istraživanju korišten je prijepis tog dokumenta iz 1913. godine,²³ a na osnovi njegovih odredbi u dalj-

¹⁹ SZINKHS, br. 98., str. 732., 1915.

²⁰ Bila je to naredba o primjeni naređenja dijela II. vojnčkog zakona na ratne zarobljenike. (SZINKHS, br. 108., str. 795., 1915)

²¹ Isto, str. 795., 1915.

²² Za razliku od ratnih zarobljenika njemački vojnici su uživali eksteritorijalnost u Monarhiji, odnosno bili su podložni njemačkim, a ne austrougarskim kaznenim zakonima.

²³ HR-DASB-SCPŽ, KKO, Prs. spisi, br. 260, 1.8.1914., neregistrirano.

njem će se tekstu pokušati opisati način na koji se Monarhija trebala braniti od špijunaže, ali i postupak kojim je razvijala svoju vlastitu špijunsku službu.

Tim se Naputkom trebala naglasiti specifičnost Hrvatske i Slavonije u smislu nadziranja špijunaže, jer je postojala dihotomija u raspodjeli uloga vojnih i civilnih organa. Vojni su sudovi u svojoj ingerenciji imali istraživanje i kažnjavanje špijunaže, dok su nadzor nad kretanjem civilnog stanovništva i stranaca (jezgrom špijunaže) imale samo gradske ili općinske redarstvene oblasti. Upravo je ta razdvojenost u pogledu nadziranja špijunaže i uzrokovala da se za područje Hrvatske i Slavonije (osim već navedenih zakonskih) uvede još 7 odredbi koje su detaljno objasnile ulogu i način istrage kod optužbi za špijunažu: (*Ovdje ih donosimo u cijelosti*)

1. *«Sve oblasti i svi organi, koji nadziru promet i gibanje stranaca, imati će najstrožije rukovoditi zakonske propise u uhodstvu. Svaka tog zločinstva sumnjiva osoba imade se smjesta uhititi, a u dvojbenim slučajevima, u koliko nije pogibelj u odvlaci, valja najpospješnije zatražiti mišljenje najbližeg vojničkog suda eventualno ces. i kr. 13. sbornoga zapovjedništva.»²⁴*
2. *Svako uhapšenje radi sumnje špijunstva imade se s mjesta brzojavno saopćiti ces. i kr. 13. sbornom zapovjedništvu u Zagrebu, koje će tim povodom u pogledu sudbenoga postupka potrebne odredbe učiniti te naročito vojničkog vještaka za provođenje istrage odrediti.*
3. *Kod takovih uhićenja od osobite je važnosti za dokazni postupak, da svi kod osumnjičenoga pronadjeni predmeti, kao listovi, zabilješke, nacrti itd. dodju nadležnom sudu u ruke, pa je stoga neophodno nužno, da se osumnjičeni temeljito pretraži, te da se obavi točna kućna premetačina. Kod pregledbe rubenina i odijela valja svakom sumnjivom znaku osobitu pažnju posvetiti, te iztražiti, nije li što eventualno u podstavi ili na inom kojem naupadnom mjestu sakrito, jednako valja postupati kod pregledbe obuće.*
4. *Vojnički sud odredit će bez oklijevanja inhibiranje cjelokupne korespondencije osumnjičenih osoba, dočim će prethodnu takovu odredbu imati učiniti ona redarstvena oblast, koja je pri postupku sudjelovala.*
5. *Osobe uhićene radi sumnje špijunstva, nesmiju se pod nikoji uvjet prije intervencije nadležnoga vojničkoga suda na slobodu staviti, jer iskustvo dokazuje, da je prečesto samo sudjelovanje dalo uporište za temeljito*

²⁴ To je bilo Glavno vojno zapovjedništvo u Zagrebu, a kao 13. sbor se označavalo od 1883. godine, nakon reorganizacije zajedničke austrougarske vojske (Milan POJIĆ, *Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.*; Arhivski vjesnik, god. 43, 2000., str. 147.-169.)

provierenje iztrage.

6. *Kako se takova uhićenja u jednu ruku imadu po mogućnosti držati tajni- ma (ova se odredba stalno isticala novinarima op.a.), tako je buzvetno nužno da pritvor osumnjičenih radi špijunstva osoba bude što sigurni- je te da se naročito zaprieči svaki njihov saobraćaj/: ustmeni i pismeni:/ sa vanjskim svijetom, jer se tako onemogućuje upozorivanje eventualnih sukrivacah uapšenika. Dokazano je pako dojakošnjim izkustvom, da se je krivnja u govoru stojećeg zločina sumnivih osoba tek iz onih listova uglavila, koji su za dotičnika iza njegovu uhićenja prispjeli.*
7. *Glasom na okolnost, iztaknuta u uvodu točke 6 /, bezuvjetno je po tok i uspjeh iztrage nužno, da se sa svim dozvoljenim sredstvima zaprieči objelodanjivanje takovih uhapšenja u glasilima.»²⁵*

Iz navedenih odredbi može se rekonstruirati i sustav nadležnosti u sluča- jevima špijunaže. Sve su civilne oblasti i organi (dakle i kotarske oblasti) vršile nadzor nad stanovništvom i strancima u svom području, a na svaku sumnju špijuniranja imale su pravo uhićenja tih osoba. U sklopu njihovih uhićenja civilni su organi još izvršavali i premetačinu njihovih osobnih stva- ri i tu je prestajala njihova daljnja nadležnost. Svi podaci o uhićeniku su tre- bali biti javljeni 13. zbornom stožeru u Zagrebu koji je onda određivao voj- nog vještaka za daljnju istragu. Cijeli je slučaj napokon predavan vojnom sudu.

Glavni stožer u Zagrebu (13. sbor) bio je glavna institucija i za pitanja špijunske službe. Osim što se tu vodila briga o istragama špijunaže, Zagreb je bio i središnje mjesto vojne obavještajne (doglasne) službe za Hrvatsku i Sla- voniju. *Naputak* ovako donosi definiciju i zadaće vojne doglasne službe: «*Dr- žavni interes iziskuje u jednu ruku, da se što moguće točnije pozna obranbe- na snaga i sve sa istom posredno ili neposredno u savezu stojeće uredbe onih država, koje bi u buduće mogle biti naši (monarhijski op.a.) protivnici, te nadalje, da se poznadu ona područja, koja dolaze u obzir kao ratišta, a u drugu ruku da se zapriječi, da si susjedne države pribave poznavanje toga kod nas.*».²⁶ Doglasnom službom u Zagrebu upravljao je glavni stožer 13. zbora, a imao je pravo nadzora nad svim ostalim oblastima, zapovjedništvima, četama i zavodima u Hrvatskoj i Slavoniji. Osim središnjeg ureda u Zagrebu obavješ- tajna služba imala je svoje organizacije u Osijeku, Zemunu, Mitrovici, Sušaku

²⁵ HR-DASB-SCPŽ, KKO, Prs. spisi, br. 260, 1.8.1914., neregistrirano.

²⁶ Isto, br. 260., 1.8.1914., neregistrirano.

²⁷ Isto, Prs. spisi, br. 430, 29.7.1915., neregistrirano.

²⁸ Kada bi pojedina oblast imala pitanja usmjerena središnjoj defenzivnoj doglasnoj služ- bi (s.d.d.s.) ta bi se pitanja slala u dvostrukoj kuverti. Vanjska omotnica bi imala adresu: Kr. zemaljska vlada, odjel za unutarnje poslove /redarstveni odsjek res./ Zagreb, dok bi unutarnja omotnica imala natpis: na vlastite ruke chefa redarstvenog odsjeka – s.d.d.s. (HR-DASB- SCPŽ, KKO, Prs.spisi., br. 430., 29.7.1915., neregistrirano)

i Gospiću.²⁷ Svi poslovi ove službe smatrani su i obilježavani kao strogo tajnima.²⁸ S obzirom na takvu tajnost *Naputkom* je naloženo da se svi poslovi, ukoliko je ikako moguće, obavljaju usmeno,²⁹ a kako bi se tajnovitost održala naloženo je da sve osobe koje sudjeluju u poslovima otpremanja pisama, primanju itd. ostanu nepoznate (zbog čega su za takve zadaće bile tražene samo pouzdane i «mučaljive» osobe). Glavni stožer u Zagrebu u poslovima špijunske službe imao je velike ovlasti. Tako su političke oblasti, ukoliko bi zborni stožer zatražio putovnicu koja ne bi bila ispunjena nego samo potvrđena pečatom (bianco putovnica), morale tom zahtjevu udovoljiti bez pitanja.³⁰ Zagrebački stožer također je vodio brigu o svim sumnjivim ili uhićenim uhadama, a sve obavijesti o njima su slali redarstvenim ili političkim oblastima isključivo preko kr. zemaljske vlade u Zagrebu. Osim nadzorom i remećenjem stranih špijunskih službi u Monarhiji vojna doglasna služba se brinula i o vlastitome kadru. Tako se u *Naputku* opisao i način vrbovanja novih članova u austrougarsku špijunsku službu koji kaže:

*«Vojničkim je oblastima, koje vrše doglasnu službu ponajvećma vrlo teško, da iznadju prikladne ljude za pouzdanike, budući od vojničkih oblasti malo ih imade dodira s krugovima građanskog žiteljstva, koji u tom pogledu dolaze u obzir. Usuprot političke su, a naročito redarstvene oblasti, uslijed živahnog saobraćaja sa strankama, a i uslijed poznavanja ljudi lakše u položaju, da iznadju takve osobe. Pri naumljenom snubljenju treba ipak postupati osobitom oprežnošću, vazda valja kroz osobito pouzdane posrednike obratiti se na dotične osobe u svrhu, da se stekne uvjerenje, da li su iste doista voljne takove poslove obavljati. Nikada se nesmije takova šta činiti službenim putem. U tom pogledu dolaze naročito takovi ljudi u obzir, koji zbog svog zanimanja često putuju u inozemstvo i koji materijalno zlo stoje /: koji su zaduženi:/».*³¹

Ljudi koji su trebali špijunirati u korist Monarhije morali su biti neupadljivi (npr. oni koji su zbog svog zanimanja i prije rata često putovali u inozemstvo), ali i bili ovisni o svojoj špijunskoj službi (moglo ih se zadržavati i kontrolirati samo novcem zbog čega su bile tražene osobe s financijskim problemima). Područje Hrvatske i Slavonije bilo je također zanimljivo i svojim položajem zbog čega su (pogotovo slavonske) političke oblasti morale

²⁹ Ukoliko se bilo kakav povjerljivi sadržaj slao u Glavni stožer trebali su se upotrebljavati šifrirani tekstovi po ključevima koje su imali načelnici političkih i redarstvenih oblasti. Ti su se ključevi po svemu sudeći mijenjali otprilike svaka tri mjeseca. (O šifriranju općenito vidi: Simon SINGH; *Šifre: kratka povijest kriptografije*, Zagreb 2003. Zanimljivi podaci i biografije najpoznatijih špijuna (uključujući i I. svjetskog rata) mogu se pronaći u: Dragoljub LUBURIĆ, *Vodič kroz tajne službe*, Split 2003.)

³⁰ Putovnice su koristili monarhijski špijuni na putovanjima u inozemstvu. (HR-DASB-SCPŽ, KKO; prs. spisi, br.260. 1.8.1914, neregistrirano)

³¹ Isto, br. 260. 1.8.1914., neregistrirano.

³² Nadzirala su se putovanja inozemnih časnika, pazilo na krijumčarenje oružja, prijevoz kao i pretjerana kupovina konja, kupovina zemljišta, utemeljenje inozemnih poduzeća, gradnja mostova i cesta. (HR-DASB-SCPŽ, KKO, prs spisi, br. 260, 1.8.1914., neregistrirano)

izvršavati pojačani pregled i nadzor nad pograničnim prometom (prema Bosni i Srbiji).³² Kako je Monarhija trebala pojačanu kontrolu nad granicom prema balkanskim zemljama, zakonom od 27.7.1914. utvrđena je zona zabrane letenja koja se protezala od Broda n/S, preko Transilvanije i južne Ugarske.³³ Tim se zakonom možda htjela spriječiti i zračna špijunaža, odnosno mogućnost fotografiranja ciljeva na području austrougarske čemu u prilog govori i članak 12 toga zakona koji kaže: «Sprave, strojeve ili sredstva s kojima se s pomoću svjetla, elektriciteta, zvuka ili drugog kojeg izvora sile ili bez toga, mogu učiniti opažanja izmjere, snimati slike ili znakove, takove dalje odpremati ili spustiti (fotografske, radiotelegrafičke itd. sprave) smiju se na leteći stroj primiti, sobom nositi ili rabiti samo dozvolom bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.»³⁴

Nedugo prije početka rata (25.7.1914.) Franjo Josip I. je iz Bad Ischla naredio kojim se jezikom treba služiti u ratu i u kojim prigodama, čime se najvjerojatnije, željelo i umanjiti mogućnost uspješnog perlustriranja stranih uhoda u nekim situacijama. Tako je kralj naredio da se «*u ratu imadu u pismenom službenom saobraćaju između viših zapovjedništva vojske, ratne mornarice, ces. kr. domobranstva i ces. kr. pučkog ustanka s jedne strane, te između kr. ug. domobranstva i kr. ug. pučkog ustanka s druge strane sva dopisivanja taktičnog i operativnog sadržaja njemačkim jezikom sastaviti.*»³⁵ Dok su se naredbe ovakvog sadržaja otada pisale i širile na njemačkom jeziku, kralj je još odredio da se u svim ostalim slučajevima upotrijebi onaj jezik kojim govori pojedina četa (vojska) kako bi se omogućilo bolje razumijevanje i brže kolanje naredbi.

Početak rata bio je oblikovan brojnim uredbama, (kraljevskim ili bankim) i zabranama kojima se, između ostalog, trebalo spriječiti špijuniranje. Kako će se u daljnjem tekstu vidjeti, glavnina prijavljenih ili osumnjičenih osoba su bili ruski špijuni, pa ne čudi što je (u skladu s monarhijskom politikom) hrvatski ban već 3. 8. 1914. godine izdao naredbu kojom se odredio postupak s ruskim podanicima (očekivano najvećim austrougarskim neprijateljima).

Naredba se sastojala od dva dijela (A i B) kojima se regulirao odnos prema Rusima u Monarhiji prije i nakon početka rata. Iz sljedećeg citata

³³ Ta je zona zabrane letenja bila omeđena sljedećim granicama: «...od Broda n/S, utoka Save u Dunav kraj Dunava do Orsove, od Orsove do Livazenya, od Livazenya do Deve kraj željezničke pruge, od Deve preko Marosillya do Lugosa kraj željezničke pruge, od Lugosa preko Temesvara do Nagyikinde kraj glavne željezničke pruge, od Nagyikinde do Torokbecsea kraj željezničke pruge, od Torokbecsea do Bacsfoldvara kraj rijeke Tisze, od Bacsfoldvara preko Jozeffalve do Temerina kraj željezničke pruge, od Temerina ravno do Okera, od Okera do Kiszacs kraj željezničke pruge, od Kiszacs do Petrovaca, od Petrovaca preko međe Gloszana i Begecsa do Čerevića, od Čerevića kraj Dunava do Vukovara i od Vukovara kraj željezničke pruge opet do Broda n/S.» (SZINKHS, 27.7.1914., br. 69, str. 1181.)

³⁴ SZINKHS, 27.7.1914., br. 70., str. 1184., 1914.

³⁵ HR-DASB – SCPŽ, KKO, Prs. spisi, br. 280., 5.8.1914., neregistrirano.

možemo vidjeti koliko je značaja pridavano opasnosti od špijuniranja uslijed čega se konačno određivalo i njihovo interniranje:

«... ..»

A. prije nego nastupi ratno stanje:

1. sve sa špionaže i inače sumnjive osobe imaju se uapsiti.
2. vojnim obveznicima imade se neposredni odlazak u domovinu zapriečiti, imadu se držati daleko od istočne granice Monarhije, te po mogućnosti odpremiti u njemačke krajeve. Pritvoriti ih se nemože, ali se ipak imaju odredbe točke 1./uhićenje sa spionaže sumnjivih/ najstrože provesti.
3. (ispušteno kao nepotrebno.)
4. (ispušteno kao nepotrebno.)
5. ruski gostovi koji se nalaze u kupalištima neka se ne uznemiruju, ali se ipak imade nadzor nad njima voditi.

B. nakon što nastupi ratno stanje

1. (ispušteno kao nepotrebno.)
2. osobe spomenute u točki A1 imadu se internirati na mjestima koja leže podalje od vojničkih operacija i važnih vojničkih objekata. Takvim osobama ima se pružiti prilika za zaradu....»³⁶

Vidimo da su osobe koje su bile uhvaćene ili osumnjičene za špijunažu³⁷ bile jedna od najvećih opasnosti za zaraćenu Monarhiju. Zbog toga se interniranjem, ali i pojačanim nadzorom pokušala umanjiti njihova opasnost. Uslijed toga u prvim mjesecima rata izdano je niz naredbi koje su ograničavale promet željeznicom, automobilima, zrakom, brodovima, ali i uvele cenzuru u novinama.³⁸

Početak rata je mnoge ljude zatekao izvan svojih matičnih zemalja. Upravo su tu pojavu, izgleda, vrlo često koristile špijunske službe (kako monarhijske tako i ostale) jer su prvih mjeseci rata bile česte obavijesti o oduzetim putovnicama koje su onda korištene u uhodarske svrhe. Tako se u jednom priopćenju iz studenoga 1914. godine piše:

³⁶ Isto, Prs.spisi, br. 308., 8.8.1914., neregistrirano.

³⁷ Odredbe koje su vrijedile za ruske pripadnike bile su gotovo identične i onima koje su se odnosile na sve Monarhiji neprijateljske države.

³⁸ Stalno su ponavljane naredbe kojima se novinarima zabranjivalo da donose vijesti o kretanju monarhijske vojske, stanju na ratištu (pogotovo lošem), ali i javljanju o uhvaćenim špijunima. (Isto, prs.spisi, neregistrirano)

«...U Srbiji se općenito pripovijeda, kako su nekotri austrougarski državljani nalazivši se prije rata u Srbiji u raznim zanimanjima – prigodom buknuća rata pridržani u Srbiji i ondje internirani a svoju slobodu da su otkupili srbskim podaničtvom, dočim su srbske oblasti od njih pootimali njihove putne isprave, a s ovima providjele svoje ljude i ove odaslale kao špio-
ne u agitatore u našu monarkiju...».³⁹

Iako su (kao i monarhijske) i političke oblasti drugih država najvjerojatnije imale mogućnost dobivanja bianco putovnica, češće su se koristile i ukradene koje su (zbog korištenja) vjerojatno i izgledale manje sumnjivo. Krađa putovnica (prema pregledanom arhivskom gradivu) bila je raširena špijunska metoda, a da su se time služile i špijunske službe svih suprostavljenih država govori i obavijest iz prosinca 1914. u kojoj se kaže kako su i Englezi došli u posjed većeg broja njemačkih putovnica koje su Rusi oteli Nijemcima zadržanim u Rusiji.⁴⁰ Na sumnjive osobe se posebno pazilo što se utvrdilo još naredbama prije izbijanja sukoba. Prateći te naredbe svi sumnjivi za špijunažu su bili uhićeni, a moglo ih se i preventivno internirati. Tada su im, očito, bile oduzete i putovnice koje su se koristile i u špijunske svrhe. Koliko se brinulo o takvim osobama govori i podatak da je, primjerice, kotarska oblast Požega svake subote trebala županu požeške županije slati izvještaje o svim sumnjivim ili uhićenim osobama zbog svih zločina (uključujući i špijunaže).

Kako bi se što bolje uklopili u društvo u kojem su djelovali špijuni su se često i prurušavali. Tako je već 14. 8. 1914. kotarska oblast u Požegi primila obavijest kako je u «...Beču zaustavljen lažni stožerni major /Generalstabsmajor/ sa krivom častničkom legitimacijom.»⁴¹ Osim što su se prurušavali u visoke vojne časnike često je bio slučaj da se preobuku u obične građane ili seljake da bi se umiješali među vojsku na kolodvorima (ili čak u blizini samog ratišta) kako bi ih ispitivali o ratnom redu vožnje, broju snaga i sl. Njihova je zadaća očito bila doći do informacija kojima su raspolagali i obični građani. Budući da su svi komunikacijski uređaji bili teže dostupni za upotrebu,⁴² koristili su se dostupnim sredstvima kako bi prenosili svoje poruke. Novine, telegrami i pisma su postali temelji njihove korespondencije pri čemu su se, naravno, služili šifriranim tekstovima. U prvim mjesecima rata služili su se i golubovima pismonošama koji su prenosili znakovne poruke.⁴³ Kada se primijetilo takve golubove pismonoše tada se pomno pretraživala

³⁹ HR-DASB – SCPŽ, KKO, Prs.spisi, br. 814., 19.12.1914.

⁴⁰ Isto, br. 424., 28.12.1914., neregistrirano.

⁴¹ Isto, br. 341, 14.8.1914., neregistrirano.

⁴² Npr. naredbom zemaljske vlade (na nalog vojnog zapovjedništva u Zagrebu) od 3.9.1914. bila je zabranjena upotreba telefona (međugradskih linija) u bilo koje svrhe osim vojnih.

⁴³ Upozorenje o takvom komuniciranju špijuna stiglo je već 29.8.1914. godine. (Isto, br. 424., 29.8.1914., neregistrirano)

okolica kako bi se našli civili koji su okarakterizirani kao pristaše monarhijskih protivnika. No, najvjerojatnije ta metoda obrane nije pokazala rezultate pa su se golubovi ubijali. Problem je bio taj što je i monarhijska i vojna i obavještajna služba također koristila golubove za komunikaciju pa je već u rujnu naređen prestanak ubijanja takvih golubova. Kako bi zaštitila i svoja sredstva informiranja, Monarhija je jednostavno morala odustati od hvatanja špijunskih golubova. Time su špijunske službe pokazale svoju taktiku (ubaciti se u masovan i uobičajen život) jer im se jednostavno nije moglo iscrpiti prostor manevriranja. Osim golubova, čija je prednost bila ta što ih je koristila i Monarhija koja si nije mogla dopustiti njihovo ubijanje, sljedeće sredstvo špijunske komunikacije bile su i novine. Koristili su se bečkim ili njemačkim dnevnim tiskom. Predavali su uobičajene oglase (najčešće ženidbene) kojima su prenosili šifrirane poruke. Tako se u obavijesti iz ožujka 1916. godine i navodi jedan takav oglas koji je bio objavljivan u *Neue Freie Presse*, *Wiener Arbeiter Zeitung* i *Pester Lloyd*. Uz originalni tekst oglasa na lijevoj, na desnoj strani se nalazi i njegov dešifrirani sadržaj:

«.....

Kommender Fruhling *Militar geht nach Osten*
Keine Enttauschung *Militar geht nach Westen,*
Vollstandiges Gluck *Militar geht nach Suden,*
Israelit *Oesterreich,*
Protestant *Deutschland,*
Christ *Bulgarien,*
Lebenslustig *Turken,*
Geschäftsmann *Infanterie,*
Eingefurtes Geschäft *erprobte Truppen,*
Hauseigentumer *Artillerie,*
Landwirtschaft mit 30 Joch *Morsebatterie,*
Ohne Vermogen *Truppen sind abgegangen*
Mit Vermogen *Truppen sind unterwegs,*
Baldige Heirat *baldiger Angriff bevorstehend*
In einer grosseren Stadt *Saloniki*
Ako je u anonci istaknut imetak, to tada znači, koliko je četa na putu.

.....».⁴⁴

⁴⁴ Isto, br. 247., 6.3.1916., neregistrirano.

Ovakav je način špijunske komunikacije bio vrlo raširen pa je Monarhija reagirala oštrijim nadzorom i pregledom dnevnog tiska već početkom sukoba. Iako je (još 1913) bilo naređeno pregledanje tiskovina ovakvi su se oglašili provlačili kroz cenzuru tijekom cijeloga rata. Širenje obavijesti putem dnevnih novina je bio veliki problem jer ih se jednostavno nije moglo zaustaviti, pa je 1915. godine hrvatski ban izdao naredbu (koristeći svoje ovlasti o iznimnim mjerama za vrijeme rata) kojom se «...*zabranjuje vršćivanje bezimernih i šifriranih /skraticama/ oglasa ili dopisivanja u javnim glasilima.*»⁴⁵ Između ostalog u ovoj se naredbi i opisao razlog zbog kojeg je trebalo spriječiti takvu komunikaciju špijuna: «...*Budući bezimeno i šifrirane /skraticama/ oglašivanje u javnim glasilima može služiti svrhom, da se obidje nedopušteno priopćivanje o položaju, kretanju jakosti i o operacijama oružane sile austrougarske monarkije, o stanju tvrđava i utvrđenja, o množini oružja ratnog pribora i odpremnih predmeta, ili o pohranjivanju, množini, kakvoći i prevozu živeža...*».⁴⁶ Najvjerojatnije ni ova naredba nije uspjela spriječiti ovakvo dopisivanje jer su se i tijekom 1916. i 1917. godine redovito pojavljivali šifrirani oglasi. Špijuni su se koristili takvim sredstvima koje su svi svakodnevno rabili i upravo su zato bili teško uhvatljivi.⁴⁷

Osim prurušavanja, prenošenja poruka golubovima pismošama i oglasima u novinama, špijuni su se koristili i širenjem lažnih vijesti. Krivotvorili su vojne pečate i naredbe kako bi unijeli pomutnju u vojnim redovima. Sljedeći dokument iz 1917. (upućen svim kotarskim oblastima) govori upravo o pečatima koji su krivotvoreni i čije se zapovijedi nije trebalo izvršavati:

«...»

Dokumenti osobito otvorene zapovijedi /Offene Begehle/ hodni listovi /Marschruten/ koji su providjeni sa niže označenim štampiljama na njemačkom jeziku jesu krivotvoreni:

1. *K.u.K. Militarberg: Wreksinspektion in Insbruck (uopće nije ni postojala op.a.)*
2. *(ispušteno kao nepotrebno)*
3. *Bei Eisenbahnfahrten ist der Stationstempel bei subringen*
4. *Innsbruck*

⁴⁵ Isto, br. 777., 18.11.1915., neregistrirano.

⁴⁶ Isto, br. 777., 18.11.1915., neregistrirano.

⁴⁷ Zanimljiv je i primjer da su špijuni pisali svoje poruke i na otvorenim dopisnicima. Pisali su ih nevidljivom tintom kako se sadržaj ni bi vidio, a takve dopisnice nisu pregledavane niti su izazivale sumnju jer su se predavale otvorene pa se mislilo da ih nije potrebno pregledavati. (HR-DASB-SCPŽ, KKO, prs.spisi, neregistrirano.) Taktika da se koriste onime što se od špijuna najmanje očekuje bila je očito uspješna.

5. *Gesehen beim Eintreffen Abgehen*
6. *Verwaltungsoffizier*
7. *Der Inspektionsoffizier*
8. *Kopfstampiglie*
.....»⁴⁸

Osim ovakvih općenitih spoznaja o špijunima, njihovim zadacima i metodama monarhijska obavještajna služba je tijekom 1915. i 1916. godine upozoravala i na konkretne znakove pomoću kojih se moglo raspoznati špijune (najvjerojatnije je riječ o ruskim uhodama). Ta su saznanja dobivena saslušavanjem uhićenih osoba osumnjičenih za špijunažu, a u svojoj biti zapravo otkrivaju 5 karakteristika pomoću kojih su se međusobno raspoznavali špijuni ili pomoću kojih ih se moglo primijetiti:

«...

1. *muški iz unutrašnjeg džepa kaputa viseći rubac*
2. *ženski na lijevoj strani ogrtača ili bluze zabodenu bumbaču*
3. *pod lijevim pazuhom na kožu udaren biljeg u obliku ribe (ili)*
4. *na zatiljku pretežno sa modrom bojom udaren biljeg u obliku ruskog krsta (ili)*
5. *na leđjima olovno dugme ruske vojničke odore sa nadpisom: Vasilj Sergejev*
.....»⁴⁹

Kako je rat odmicao, a sudeći po obrađenom gradivu, špijunske su službe regrutirale sve više ljudi. Bili su im potrebni svi koji su mogli osigurati bilo kakve informacije pa su svoje moguće pristase pronalazili na različite načine. Sve su službe, pretpostavljam, djelovale na slične načine. Kao i monarhijska i ostale su službe trebale ljude koji su zbog svog zanimanja često putovali ili su bili zaduženi, jer je novac bio glavnim pokretačem špijunskih službi i njihovih pripadnika. Tijekom rata ponešto se promijenio i način vrbovanja. Naime, uslijed žestokih borbi veliki broj vojnika s obje zaraćene strane je bivao zarobljen, a upravo su ti zarobljenici postali jezgrom novih špijuna. Većina austrougarskih vojnika koji su bili u zarobljeništvu bili su zatočeni u Rusiji, a tamo su ih (u zamjenu za slobodu) vrbovali u rusku špijunsku službu. Osim slobode za svoje su informacije dobivali i određene novčane iznose pa je moguće zaključiti i da se određeni broj zarobljenika ipak i odlučio za rusku službu. Isto je tako najvjerojatnije teklo i vrbovanje ruskih

⁴⁸ Isto, br. 25, 17.4.1917., neregistrirano.

⁴⁹ Isto, br. 20, 4.1.1915 i br. 257, 9.3.1916, neregistrirano.

(ali i drugih) zarobljenika za monarhijsku špijunsku službu. O ovakvim slučajevima govori i jedna obavijest iz studenog 1914. godine u kojoj se kaže: «...*Prema pouzdanjoj obavijesti puštaju Rusi ratne zarobljenike /podanike/ austrougarske vojske opet kući i to u svrhu da obavljaju uhodarsku službu u korist Rusije...*»⁵⁰ zbog čega je naređeno da se svi povratnici pomno ispituju (a po potrebi i interniraju). Rusi su također rabili metode interniranja i progonstva, a moguće je da je njihova špijunska služba to iskorištavala kako bi među takvim ljudima pronašla moguće podanike. O tome nam govori jedna obavijest iz 1915. godine u kojoj se kaže da ruski časnici: «...*nagovaraju na pograničnoj postaji Ungheni iz Rusije izgnane njemačke i austrougarske državljane, naročito ženskinje, da uhodare u korist Rusije, nudjajući im velike novčane iznose...*».⁵¹ U pregledanom arhivskom građivu nalazi se i iskaz njemačkih vojnika koji su opisali način na koji ih je ruska špijunska služba navela na špijuniranje za rusku stranu. To je pismo poslano kotarskim oblastima iz zapovjedništva 13. zбора u Zagrebu i prevedeno je na hrvatski jezik. (*Iskaz u cijelosti*):

«...*Zilinski Simon podčasnik jedne njemačke pukovnije koji je bio na ruskoj fronti zarobljen po Kozacima sa još više njemačkih vojnika odveden je u zarobljenički tabor u Minsk.*

U Minsku približio mu se jedan austrijski vojni zarobljenik odjeven u građansko odijelo imenom Vladislav Rokitzki koji mu je preporučio da se vrati u Njemačku i da stupi u doglasnu službu ruskog vojnog vodstva, na što je on i pristao a snjime i ratni zarobljenik Loveor Pichotzki također njemački vojni. Neki Stanislav davao im je instrukcije o doglasnoj službi a naročito da imadu istraživati i javljati premještenja njemačkih četa. u ime nagrade za njihovu službu da će primati mjesečno 160 rubalja, a kasnije i veći iznos moguće 1000 rubalja. Obojica odjevena su bila u rusku vojnu odoru. Kad budu posirali njemačku frontu neka kažu, da su pobjegli iz jedne ruske bolnice a da nesmiju nipošto reći da stoje u doglasnoj službi u korist ruskog vojnog vodstva.

Prema izdanim uputama zaista su obojica prispjela u Njemačku preko njemačke fronte, dočim su im, dok su prolazili rusku frontu, na oči stavili naočale kroz koje nisu mogli ništa vidjeti.

Prema izdanim im instrukcijama imali su za doglasnu službu rabiti tajno pismo, koje bi sadržavalo ime i prezime stanovitih ljudi. Tako bi se primjerice ruska sjeverozapadna fronta nazivala sa imenom Theodor Natwijew, ruska zapadna fronta: Adam Polainski, ruska jugozapadna fronta: Jan Maxinik, Francuska: Stanislav B_rtschik, Balkan: František Ksionzek, Italija Michel Nowitzki, Rumunjska Vladislav Rokitzki, Njemačka: Albert Schewzik,

⁵⁰ Isto, br. 762., 10.11.1914., neregistrirano.

⁵¹ Isto, br. 324., 27.4.1915., neregistrirano.

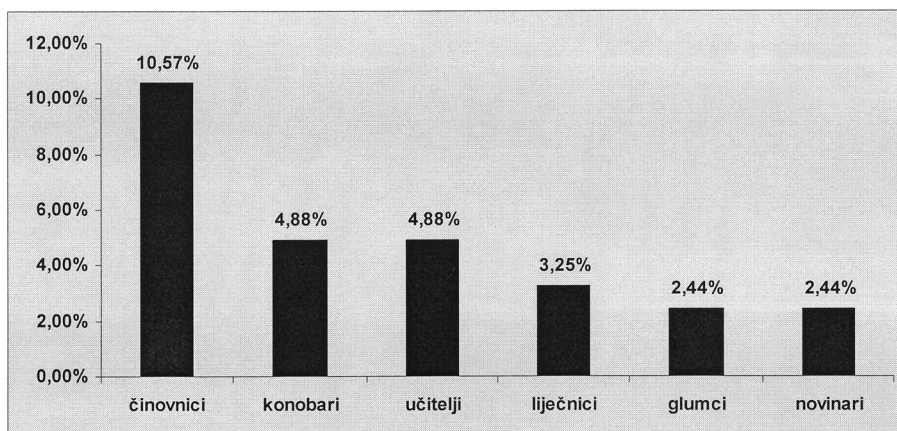
⁵² Isto, br. 24., 17.4.1917., neregistrirano.

Austrija: Josef Nowak, Turska: Marian Kluger, Poljska: Stefan Wrubel, topovi od 35 i 42 cm = Ujak, teško topništvo = piši, pješaštvo = dijete. Vojni zbor: dopisnica itd....»⁵²

Sumnjivi za špijunažu

Zbog već navedenih razloga, središte doglasne službe je preko zemaljske vlade pisanim (a najvjerojatnije i usmenim) obavijestima upozoravalo kotarske oblasti (između ostalog) i o svim sumnjivim ili optuženim osobama za špijunažu. Analizirajući te obavijesti izdvojeno je 345 osoba koje su u četiri godine sukoba bile osumnjičene za špijunažu. Ono što se mora uzeti u obzir jest pitanje pouzdanosti tih podataka (pogotovo kada je riječ o identitetu osoba) ali se ostali podaci (o zanimanju, državama iz kojih dolaze, službama kojim pripadaju) mogu prihvatiti barem kao aproksimativni pokazatelji trenda razvoja špijunske službe tijekom rata. Podaci o 345 osumnjičenih osoba koji se donose prikazuju zapravo samo orijentir k shvaćanju špijunske službe u Prvom svjetskom ratu.

Istraživanje je obavljeno preko nekoliko kriterija kojima su praćene obavijesti o svakom osumnjičenom, a ovdje ćemo se ograničiti na njihovom zanimanju, špijunskoj službi za koju su navodno radili i državama iz kojih su dolazili. Monarhijska obavještajna služba, koja je donosila ove obavijesti, imala je spoznaje o radu drugih špijunskih službi (kako zbog činjenice da su svi djelovali slično tako i zbog informacija dobivenih ispitivanjem uhvaćenih špijuna) pa se može pretpostaviti da se podaci koje su objavljivali ovim putem nisu u svojoj biti razlikovali od njihovih očekivanja. Ono što se može posebno prikazati je varijacija zanimanja kojima su se bavile osumnjičene osobe. Zanimljivo je da su ta zanimanja bili uobičajeni i vrlo rašireni poslovi.

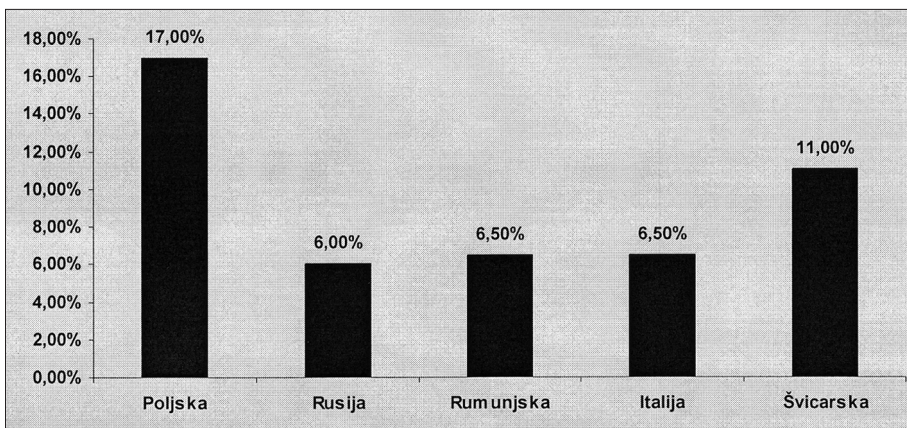

Grafikon 1. Postotak prijavljenih osoba Kko Pž osumnjičenih za špijunažu prema njihovim zanimanjima (Izvor: HR-DASB-SCPŽ, fond KKO, Prs.spisi, neregistrirano / uzorak: 123 osobe)

Od 345 navedenih osoba za njih 123 se donosi i njihovo zanimanje pa je na temelju tih podataka nastao grafikon 1. koji prikazuje postotak četiri zanimanja kojima se bavilo najviše osumnjičenih osoba.

Znakovito je kako su ova četiri zanimanja po svom profilu poslovi koji uključuju komunikaciju s velikim brojem ljudi, što nužno uključuje i razmjenu različitih informacija. Ako se ovaj redoslijed zastupljenih zanimanja promatra tako onda nas ne može čuditi što su upravo takvi ljudi izabirani za špijunsku službu. Iako je obavještajna služba (svih zaraćenih strana) koristila i složene metode izviđanja ili prisluškivanja visokih državnih institucija ili državnika, očito je, da je veliki broj informacija zapravo sakupljan radom ljudi poput onih 345 prijavljenih kotarskoj oblasti u Požegi. Špijunske službe su upravo takvim tipom ljudi dobivale širok spektar obavijesti koje su mogle pružiti potpuniju sliku o stanju ratišta, vojne snage i sl.

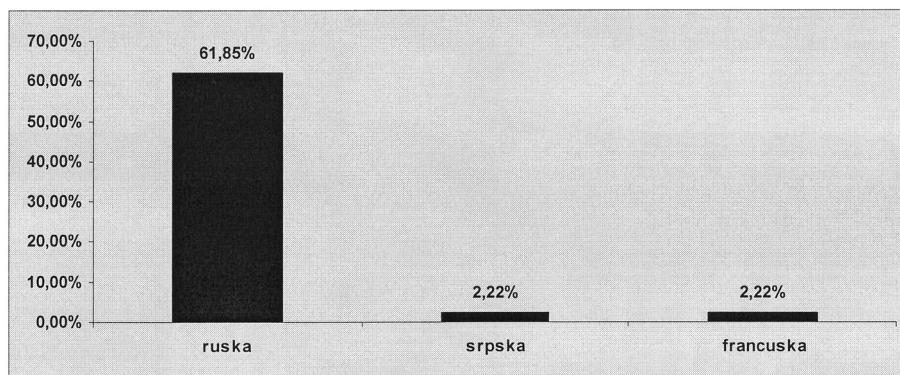
Sljedeći kriterij koji se promatrao u ovom radu jesu države iz kojih su osumnjičeni dolazili. Iako je teško utvrditi istinitost tih podataka, ponovno je potrebno upozoriti na njihovu samo reprezentativnu ulogu. Od ukupnog broja prijavljenih za njih 200 je navedeno mjesto ili država iz kojih navodno dolaze, a grafikon 2. prikazuje (u postotku) države iz kojih je došao najveći broj osumnjičenih osoba.

Grafikon 2. Postotak prijavljenih osoba Kko Pž po državama iz kojih dolaze (Izvor: HR-DASB-SCPŽ; fond KKO, Prs.spisi, neregistrirano / uzorak: 200 osoba)

Podaci iz grafikona 2. mogu se dodatno objasniti i postaju još izraženiji ako se promatraju u sklopu s trećim grafikonom u ovom radu koji prikazuje zastupljenost (u postotku) špijunskih službi kojima su, navodno, pripadali navedeni osumnjičeni. Jasno se vidi da je oko 60 % prijavljenih osoba pripadalo ruskoj doglasnoj službi. To je vrlo zanimljivo jer je iz same Rusije prijavljeno samo 6 % ukupno osumnjičenih. Rusija je predstavljala najvećeg protivnika Austrougarskoj, a iako su se na njihovim stranama (Antante i

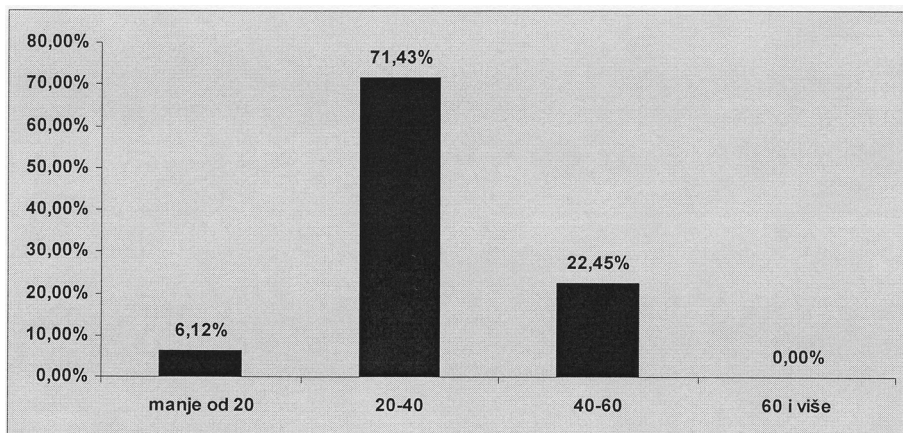
Centralnih sila) borile različite države, prema ovim požeškim podacima samo su dvije službe držale kontrolu. Ono što se ovdje vidi su stvarne aktivnosti špijunskih službi koje nisu pratile formalnu politiku nego su svoje pristae pronalazile i u sebi neprijateljskim državama. Od već spomenutih 345 izdvojenih osoba ocrtava se profil špijuna koji su uhodili protiv Monarhije, a koji govori da u Prvom ratu nisu postojale (odnosno nisu bile istaknute) špijunske službe malih država, već su svi uhodili pod paskom velikih sila. Dakako da su ovo samo razmišljanja o problemu, a nikako pokušaj potpunog objašnjenja špijunaže u onodobnom globalnom kontekstu.

Grafikon 3. Postotak prijavljenih osoba Kko Pž prema špijunskim službama kojima pripadaju (Izvor; HR-DASB-SCPŽ, fond KKO, Prs.spisi, neregistrirano / uzorak: 270 osoba)

Prema grafikonu 3. možemo zaključiti da je područje Monarhije bilo najviše pod prismotrom ruskih špijuna. Od 270 osoba za koje se eksplicitno donose podaci o strani za koju špijuniraju čak je 61,85 % pripadalo ruskoj službi. Austrija i Rusija su se borile na dugačkom Istočnom frontu. Najvjerojatnije je zbog tog razloga i monarhijska strana imala najviše dojava, obavijesti ili informacija o ruskim špijunima. No, ne smije se naglo zaključivati pa se potrebno i zapitati nije li moguće da su u ovim prijavama zapravo sve neprijateljske špijunske službe samo formalno svedene na zajednički naziv Rusije?

Osim već iznesenih podataka u prijavama se još donose i informacije o spolu i dobi osumnjičenih. Prema spolnoj pripadnosti taj je odnos potpuno u korist muškaraca kojih je navedeno 90,72 % dok je špijunki ili osumnjičenih za špijunažu, od ukupno prijavljenih, bilo 8,98 %. Poseban naglasak u tablici se dao državama, odnosno mjestima iz kojih su dolazile osumnjičene osobe. Pored iznesenih podataka kao zaključni grafikon još će se ocrtati stanje po dobnoj zastupljenosti osumnjičenih osoba za špijunažu. Iz njega vidimo da je čak 71,43 % osumnjičenih osoba za špijunažu bilo između svoje 20.-te i 40.-te godine.

*Grafikon br. 4: Starost osoba prijavljenih Kko Pz zbog sumnje na špijunažu
(Izvor: HR - DASB – SCPŽ, fond KKO, Prs. spisi, 1914.-1918.,
neregistrirano/ uzorak: 147 osoba)*

Zaključak

Iako je od početka rata prošlo već 92 godine još uvijek su nepoznate mnoge činjenice o stanju u Hrvatskoj za trajanja tog sukoba. Razlozi takvoj pojavi mogu biti različiti. Dok je većina inozemne literature o toj temi nastajala dvadesetih i tridesetih godina XX. stoljeća, dotle se Hrvatska nalazila u političkome razdoblju u kojem nije bilo interesa takvom proučavanju koje se nastavilo i nakon Drugog svjetskog rata. Neki od razloga su zacijelo bili i nedostupnost arhivskog gradiva (zbog rokova čuvanja tajnosti). Međutim, iako hrvatski prostori nisu proživljavali najveće ratne bitke ili izravna ratna razaranja, ovdje se taj sukob itekako osjećao. Bilo da je riječ o gladi, o nestašicama, o brojnim ranjenicima, muškarcima koji su odlazili na bojišta, ili zelenome kadru, taj se rat uvelike osjećao. Upravo se zato znanstvenicima otvara (i još uvijek je otvoren) široki prostor istraživanja (od vojne povijesti, demografije, prikaza života iza bojišnice itd.). Danas, kada je arhivsko gradivo pristupačno postaje od velike važnosti, na temeljima pomnih istraživanja, otkriti i donijeti činjenice o Prvom svjetskom ratu, napose o ulozi žitelja Hrvatske u tom sukobu.

Ovim se radom nikako ne žele donositi opći zaključci o ovakvoj kompleksnoj temi. Rad je nastao na temelju sređivanja i pregleda jednog arhivskog fonda. Ovaj je nastao prvenstveno na podacima dobivenim obradom arhivskog gradiva požeškoga arhiva. U njemu se željelo prikazati kako se uopće informacije o špijunima mogu nalaziti u ostavštini kraljevske kotarske oblasti kao najniže političke jedinice. Na samom početku smo vidjeli kako je administrativno bio uređen prostor Hrvatske i Slavonije. Vidjeli smo da je upravo zato važnost kotarskih oblasti bila velika na lokalnim razinama, iako

su one bile najmanje političke ustrojbene jedinice. Kotarske oblasti su bile zadužene da rješavaju osnovne probleme stanovništva iz svakodnevnog života i upravo je zato bilo važno da se one upoznaju i sa svim vijestima o špijunima i špijuniranju u vrijeme rata. Osim što su kotarske oblasti bile obavješćivane o mogućim špijunima bilo je nužno da je njihovo djelovanje bilo uređeno i zakonima. Zbog toga smo u radu vidjeli i pregled zakonskih odredbi koje su se izravno, ali i posredno, doticale špijuniranja u ratu. Ostatak rada je utemeljen na istraživanju arhivskog gradiva. Prema svim pokazateljima ti su dokumenti autentični (ispravnost žiga, postojanje osoba koje su se potpisivale, kronološka podudarnost). Nepouzdanost je mogla doći do izražaja samo u sadržajnoj interpretaciji određenih dokumenata kada se govorilo o nekoj borbi ili događaju gdje je bilo nužno naglasiti (i uveličati) spremnost austrougarske vojske. Budući da je kritikom izvora utvrđeno kako ih ipak u najvećem dijelu možemo prihvatiti, u dokumentima su praćene dvije stvari. Prva su bile metode špijuniranja, a druga izdvajanje svih osumnjičenih osoba radi stvaranja baze podataka. Vidjeli smo kako su se špijuni vrbovali (po Napatku bana Tomašića iz 1912.), kako su se dopisivali preko oglasa u novinama, da su za komunikaciju najčešće korišteni golubovi pismonoše.

U dokumentima je nađeno 345 prijava o osobama osumnjičenim za špijunažu. Iz njihovih prijava izdvojeno je nekoliko kriterija prema kojima su te osobe i opisane. Prema zanimanju, najviši postotak osumnjičenih, su bili činovnici. To i nije toliko čudno ako znamo da su činovnici bili najčešće u komunikaciji s velikim brojem ljudi pa su najlakše i dolazili do informacija. Prema državi iz koje su došli čak 17% prijavljenih je bilo iz Poljske, a u 61,85% slučajeva radili su za rusku obavještajnu službu. Već smo napomenuli kako ovi podaci nikako ne mogu biti pokazatelji stvarnoga stanja. Navedene osobe su bile prijavljene kotarskoj oblasti u Požegi jer se moglo očekivati da će se na njihovom području možda naći. Dakle, osumnjičeni su prijavljivani onim kotarskim oblastima na čijem se prostoru moglo očekivati da ih i nađu. Možda je zato najveći broj prijavljenih i bio iz Poljske i pripadao ruskoj obavještajnoj službi jer Istočno bojište i nije bilo toliko daleko.

Summary

POŽEGA ARCHIVES' MATERIALS ON WORLD WAR I SPIES

The First World War is a topic which still hovers around like an enigma in Croatian historiography. Although more than ninety years have passed since its beginning, many facts have remained undiscovered about the circumstances in Croatia during that War. Reasons may be many. While most international writings on the topic emerged in the 1920^s and 1930^s, there was no political interest at the time in Croatia to study the War, and the lack of interest persisted through and after the Second World War. One of the reasons must be the lack of archival documents due to insufficient time lag. However, although the Croatian territory was not under direct impact of the greatest battles or destruction, the conflict made itself very much felt, in the form of famine, lack of basic supplies, casualties, men going to battle or the "Green Cadres". That is why avenues of research have opened to scientists (and still are open) ranging from military history, demography, life behind the frontline etc. Now that the archival documents are available, it has become extremely important to undertake painstaking research to uncover the facts on World War I, in particular on the role of Croatians in the conflict.

This paper is based primarily on data obtained from the archival materials of the Požega Archives. Its aim is to show how to obtain information on spies in the legacy of the royal districts (*kraljevske kotarske oblasti*) as the lowest political unit. After illustrating the administrative structure of the Monarchy, we aimed to show how much importance was attributed to espionage in World War I. Therefore we presented an overview of the laws whose provisions were directly concerned with espionage agencies which later served as the basis for the establishment of the Austro-Hungarian intelligence service. In the concluding paragraphs we explain the methods used by espionage services active in the territory of the Monarchy.

Although much more material from diverse archives should be analyzed to properly address the issue, I think that this paper can provide certain guidelines, making some contribution to the assessment of the scope of espionage activities during World War I (especially within the territory of the Monarchy). The data brought to light here could outline, at least approximately and partially, the status of espionage services (primarily the Russian and Austro-Hungarian), the nature of their working methods, or a general profile of the average World War I spy.

(Prijevod sažetka: Gabrijele Buljan)

Key words: World War I, Austro-Hungarian Monarchy, Croatia, spies, archives, legislation.